

А. І. ПАНЬКОВ

ФІЛОСОФІЯ

ЕСТЕТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ІЛЛІ МЕЧНИКОВА

Від часу проголошення самостійної держави в Україну повертаються забуті імена «славних прадідів великих», що стали жертвами збільшовиченого тоталітаризму. Згадаймо: чимало видатних українських мислителів і творців, що увійшли в свідомість інших народів рідними синами, хоча й відчували себе «в наймах у сусідів», але очима європейців неминуче вбачалися росіянами як представники імперської Росії чи Радянського Союзу, на жаль, і досі лишаються забутими на батьківщині від надмірної національної гордості або невігластва. За словами Є. Маланюка, у поході «Півдня на Північ» відносно легко і майже знечулено (особливо по реформах 60-х рр.) талановиті українці йдуть в медицину, техніку, науку і мистецтво безперервним і майже автоматичним потоком. Зрештою, іншого нормального виходу й не було, оскільки «Південь був злокалізований і тим спрямований на хронічний провінціалізм, а шлях Гоголя ставав уторованим, традиційним і навіть нормальним».

Ілля Мечников згадується в Україні спорадично, однак серця викладачів і вихованців Одеського університету сповнюються гордістю від імені, яке носить університет, яке стало окрасою світової науки і послугує нашій національній гідності. Саме за ці заслуги Мечникова, вихідця з України, який став Нобелівським лауреатом (такої ж честі удостоєні після роботи в університеті «духовний українець» Іван Бунін (особливо як поет), а згодом висланий Б. Бабкін), — університетська громадськість надає такого значення якомога ширшому вшануванню особистості вченого. Роботи Мечникова невичерпно дають науці нові плодотворні ідеї, із сучасністю зближують учні та співробітники О. Безредка, Я. Бардах, Д. Заболотний, М. Гамалія й інші, засновані на його честь інститути, лабораторії, станції, центри, непересічною і такою необхідною в наш час залишається громадська діяльність вченого, його фанатична віра у всеперемагаючу силу знання.

Не все із величезної спадщини Мечникова рівноцінно сприймається сучасниками. І це природно, бо й сам Мечников прекрасно розумів і довів, що навіть «погляд на те, що відбувається навколо» у однієї й тієї ж людини змінюється з віком.

Отож можна погоджуватися із твердженням Д. Острянина, автора фундаментальних робіт про філософську спадщину вченого, «що довгий час світогляд І. І. Мечникова оцінювався невірно», однак сприймати це треба із застереженням, пам'ятаючи про тенденційність дослідника. Безсумнівним є міркування Б. Петрова, висловлене у післямові до академічного зібрання творів Мечникова, що «Етюди про природу людини», додамо, й інші праці вченого, «як і раніше будять думку, допомагають вирішувати питання, які цікавили людство на всьму шляху його розвитку».

І. Мечников не залишив спеціальних робіт з естетики та філософії, однак у ряді праць («Вчення про органічні форми, засноване на теорії перетворення видів», «Нарис питання про походження видів», збірник статей «Сорок років пошуків раціонального світогляду», «Етюди про природу людини», «Етюди оптимізму» та інші) висловлювання з етичних, естетичних і природничо-наукових питань переплітаються настільки органічно, що важко визначити пріоритети. До речі, одним із доказів цього є той факт, що манчестерське товариство літератури й філософії нагородило І. Мечникова медаллю письменника О. Уайльда, який висловив золоті думки, що сприяють якнайкращому розумінню концептуальності естетичних поглядів ученого, зокрема, що життя в значно більшій мірі копіює мистецтво, ніж мистецтво — життя. Крім того, справжній митець створює певний тип, а життя прагне його наслідувати, відтворювати.

Досліджуючи ключові проблеми життя, І. Мечников критично осмислює і з власних філософських позицій подає думки цілого сонму відомих і маловідомих митців, філософів, теологів, вражаючи нас глибинним знанням і відчуттям оригінального контексту. Його можна без перебільшення назвати естетиком, що підтверджують хоча б рядки із «Дисгармонії людської природи», в якій аналізуються твори Л. Толстого, причому не однобічно і тенденційно, — чого варте оте пресловуте «дзеркало», а глобально і широко: «На заключення цього ряду оповідань, які повинні дати читачеві достатню уяву про любов до життя і про страх смерті, мені залишається ще додати приклад, зачерпнутий уже

не з літератури, а з повсякденного життя». Чи не те саме казав Еммануїл Кант, що «естетичне уподобання є по суті те саме, що чи коли його викликає твір мистецтва, чи безпосереднє споглядання природи й життя».

По-різному можна підходити до питань естетики. Можна розуміти її формально, а можна розглядати її, як це роблять Д. Донцов чи Ю. Борев, шляхом витлумачення загадок людського життя-долі, призначення, природи смерті, кохання і ставлення людини до цих проблем, — ото ж не дивно, що естетика значно ширша, ніж наука про техніку і форму. В будь-якій діяльності людини, крім її утилітарного призначення, мають місце елементи загальнолюдського, які виражені в їх значимості для людини. Із загальнолюдським началом і пов'язаний естетичний зміст діяльності, хоча, як відомо, загальнолюдське не вичерпується естетичним. Освоєння світу здійснюється не тільки за законами універсальної естетичної категорії прекрасного, але й спирається на різноманітні естетичні властивості дійсності, що, як слушно вважає Ю. Борев, власне визначає сутність загальнолюдських цінностей, їх породження, сприйняття, оцінку і освоєння в процесі будь-якої діяльності, у т. ч. наукової.

На жаль, естетичні погляди І. Мечникова мало відомі для гуманітаріїв, оскільки він здебільшого сприймається як видатний вчений, що докорінно змінив підходи в біології та медицині. Зрозуміло, подібне уявлення певною мірою звужує особистість вченого: біологічна й медична науки були інструментарієм освоєння світу, адже науку він розглядав як основу суспільного прогресу, без якого не можна збагнути естетичну суть самої людини. Для розв'язання морально-етичних питань, вважав Мечников, «недостатньо знати будову і функції людської машини: треба ще мати точні дані про суспільне життя людини». Шукаючи гармонію у відношеннях людини і суспільства, І. Мечников виявив гучні протиріччя, власне дисгармонію суспільного життя, яка породжувала витоки бідувань, хоча природа людини і здається, на перший погляд, відносно досконалою. Людина досягла досконалості хоча б у тому, що усвідомлює жах небуття, бо жах смерті властивий і тваринам, то ж людина, залишаючись «мавпячим виродком», в своїй основі зберігає інстинкт. Д. Донцов пізніше скаже з цього приводу: «Щур — коли б він вмів філософствувати — вершком краси вважав би за тишну нору, в яку можна було б скочити на вола чи сарну. Не контемпліяція, а наше почуття — надає тут речам прикметник «гарний»».

Поняття прекрасного може бути різним, інстинкт переляканих життям і сильних натур також має різні філософські і естетичні принципи. Л. Толстой, з яким полемізує І. Мечников, у статті «Що таке мистецтво?» писав, що почуття честі, гідності, патріотизму, кохання — головний зміст мистецтва, викликають у нього відразу, як щось бридке. Письменник-мислитель негативно відгук-

нувся про древніх греків, які почуття прекрасного бачили в силі і мужності, заперечували почуття песимізму. Толстой, навпаки, прекрасне сприймав як заперечення краси і сили. Подібне має місце й у творчості Ф. Достоєвського, хоча він твердив, що «краса врятує світ», однак із контексту творів прекрасне неможливо уявити, то ж літературознавці почали будувати різні версії, що мав на увазі письменник, висловлюючи таку сакраментальну і неприродну для нього ідею. В. Винниченко у першому своєму оповіданні також спробував естетично осмислити категорії краси і сили, але виявилася дисгармонія. Експібіція, виставлення на прилюдний огляд своїх тілесних чи душевних язв, смакувалися Л. Толстим, Ф. Достоєвським, В. Винниченко, але зовсім протилежно сприймалися І. Мечниковим, адже крім «принижених і ображених» є «принижуючі і ображаючі». Тому не доводиться дивуватися, що І. Мечников висловлює побажання змінити дисгармонійну природу людини.

Оскільки в природі людини є добрі й злі властивості, на її основі неможливо будувати морально-етичні стосунки: «Як відомо, найжахливіші зlodії мають свою власну етику: вони дуже вірні своїм товаришам, але ненавидять все останнє людство». Штучні викидні, вбивства новонароджених спостерігаються на кожному кроці поряд з любов'ю до жінки та декількох дітей, яких пощадили. Вчений помітив, що в численних спробах обґрунтувати моральність на чисто раціоналістичному принципі, «без будь-якого залучення надприродних сил завжди висували вперед інстинктивну потребу людини в суспільному житті. Старались вивести правила людської поведінки із властивостей людської природи, посилаючись на вроджену симпатію людини до подібних собі». Що стосується місця людини в суспільному житті, то справа не зводиться тільки до того, щоб виявити суспільний інстинкт. Великі труднощі починаються там, де слід встановити, в якій мірі і по відношенню до кого із ближніх «можна» виявляти інстинкт. Адже ця властивість, можливо утопічна, суттєво ігнорується в соціальних теоріях.

І. Мечников застерігав від помилкової думки, що суспільний інстинкт, або, що те ж саме, симпатія між людьми, все більше поширюючись, стане настільки загальною, що всі члени людства відчують себе солідарними і будуть діяти, маючи на увазі тільки загальне благо. Однак в дійсності завдання значно складніше. «Надто посиленна симпатія може виявитись шкідливою. Як відомо, деякі нації, сповнені симпатії, брали ділову участь у війнах, результати яких не були сприятливими». Аналогічні думки зустрічаємо у Т. Шевченка в поезії «Не так тії вороги, як добрії люди»: «І окрадуть жалкуючи, Плачучи осудять». «Дуже часто добра людина приносить більше зла, ніж добра???», — незабаром скаже І. Мечников.

Суспільний інстинкт вчений вважав категорією історичною, яка визначається періодом, інтереса-

ми й цілями, адже в часи, коли переважним було релігійне почуття, віра складала значно тісніший зв'язок, ніж ідея батьківщини. «Пізніше, навпаки, на перше місце виступив патріотизм. В останній час закликають до почуття міжнародної солідарності». Цей інстинкт доводиться стримувати в інтересах самої групи людей, об'єднаних для загальної мети. Суспільний інстинкт безсилий у вирішенні питання про справедливість підпорядкованого загальній меті людського існування тому, що людина піддана багаточисельним несправедливостям, які провокують дисгармонію людського існування. Щоб управляти проявом суспільного інстинкту, необхідно визначити, у чому полягає щастя і справжня справедливість. Тільки тоді стане відомо, що треба робити для забезпечення людям можливого щасливішого існування. Інстинктивне почуття, як об'єктивне поняття, саме по собі безчасне до того, на що повинні розповсюджуватися інстинкти — на близьких і далеких родичів, чи на всіх співгромадян і співвітчизників, чи на всіх добрих і злих людей, чи на одновірців, чи однодумців?

Вважаючи за можливе підпорядкування людської природи моралі, оскільки природа дає всі необхідні елементи для вироблення наукової теорії моральності, полемізуючи з Е. Кантом, який твердив «поступай так, щоб принцип твоєї волі завжди міг служити одночасно основою всесвітнього законодавства», І. Мечников помітив, що Кант у пошуках раціональної основи моральності знайшов тільки її зовнішню форму, в якій відсутній внутрішній зміст. Тому вчений запропонував створити ідеал людської природи, до якого варто прагнути. Як людина змінила природу рослин і тварин, так вона має змінити власну природу, щоб зробити її гармонійнішою. І. Мечников не допускав аналогій у підборі і схрещуванні, які застосовуються до жита чи слив, але вважав, що моральність в існуючій людській природі, як «извращенной», неможливо обґрунтувати. Моральність повинна створюватися на ідеальній природі, тобто такій, якою вона стане в майбутньому. По-суті, це — естетичний ідеал, уявлення про вищу гармонію і досконалість в дійсності і в культурі, яке стає метою, критерієм діяльності людини по перетворенню світу й формуванню культури. Ідеал вченого не збігається з дійсністю, є узагальненням та гіперболізацією кращого в житті, домислами бажаного. В цілому ідеал, як вважав І. Мечников, полягає в довголітті людини з метою досягнення «довгої, діяльної і бадьорої старості, яка приведе в кінченному періоді до розвитку перенасичення життям і до бажання смерті».

Життєва активність особистості, на думку І. Мечникова, є головною передумовою успішного розвитку суспільного життя людей. В статті «Боротьба за існування в широкому сенсі» І. Мечни-

ков вважав конкуренцію збуджуючою силою суспільства, тому ідея усунення конкуренції в суспільстві викликала враження хиткого і непереконливого, і соціалізм сприймався скептично з приводу створення раю на землі. Можливо, звідси розумів людину не частиною класу чи партії, а бачив її повнокровним членом суспільства, життєвим змістом якої є любов до конкретної людини, а основним життєвим інстинктом — боротьба.

Вченого, як багатьох представників інтелігенції, турбувало суспільство, в якому вирішальне значення відводиться більшості, що беззастережно обмежує свободу особистості. І це зрозуміло, адже за його життя неодноразово на адресу колективістів лунали закиди в ігноруванні свободи людини. Правда, Мечников допускав певне звуження свободи в процесі суспільного розвитку, бо вважав, що коли підніметься рівень організації, кожен член суспільства автоматично усвідомлюватиме свою роль. Ось чому він покладав великі надії на інтелігенцію як рушійну силу суспільства в досягненні гармонії, відводячи особливу роль геніям.

Естетика І. Мечникова активна прагненням до створення нового життя, її не вразив біологічний переляк смерті у Толстого, який проблеми смерті ідентифікував з песимізмом чи терпимістю життєвих страждань, «непротивленням злу», а значить, відмовляв людині у праві на перспективу, оскільки смерть означає одне — кінець. Звідси толстовська мораль, згідно з якою ніякі ілюзії не варті смерті людини, звідси страх перед життям, адже світ із стражданням не має смислу. І. Мечникову імпонують образи Г. Гейне, сповнені життєвої сили і оптимізму навіть в процесі смерті. Людська природа швидше нагадує метеликів, які летять на світло інстинктивно, обпалюючи крила. Згадаймо, що ці образи створювала Леся Українка, яка постійно думала про смисл життя. «Мученики боролися за ідею з метою позбавлення життя, — писав І. Мечников, — чи у крайньому разі без будь-якого наміру поліпшити своє життя у зоологічному сенсі слова».

Естетика І. Мечникова виявила трагізм людського життя, протистояла занепадницькій декадентській естетиці. Трагічне — це здатність сприймати світ у його дисгармонії, не уникаючи конфліктів, це — оптимізм сильних, що формують наші почуття, а через них — і власне людину. Трагічне і сприйняття особистості самого вченого. Російська імперія його не визнавала, в окремі періоди радянського суспільства книги були закритими для читачів, і сьогодні в Україні належним чином Мечников не сприймається, бо інакше як пояснити той факт, що станцію метро в Києві, названу ім'ям вченого, недавно змінили на «Кловську», а між тим, за оцінками Д. Донцова, Є. Маланюка та інших видатних діячів діаспори, ім'я І. Мечникова належить до геніїв української нації.